

“RİSÂLE-İ TEDBİR-İ ‘UMRÂN-I MÜLKÎ” ADLI RİSÂLEDE İBN-İ HALDUN'UN İKTİSADİ DÜŞÜNCELERİNİN YANSIMALARI¹

Metin AYDAR*

Geliş Tarihi/Received Date: 17.10.2017-Kabul Tarihi/Accepted Date: 10.01.2018
Doi: 10.30913/alinterisosbil.357216

Atıf Künyesi: Aydar, Metin, “Risâle-İ Tedbîr-İ ‘Umrân-ı Mülkî Adlı Risâlede İbn-İ Haldun’un İktisadi Düşüncelerinin Yansımaları”, *Alinteri Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*, C. 2, S. 3, 2018, ss. 59-76.

Öz

Osmanlı Devleti’nin farklı dönemlerinde devlet düzeninde yaşanan aksaklıkları ve bunların çözüm yollarını ortaya koymak gayesiyle çeşitli ishahatnameler, risaleler ya da raporlar hazırlanmıştır. Değişen şartlar göz önüne alındığında, ilk dönemlerdeki daha çok askeri bozulmaları ele alan risalelerden farklı olarak, 19. yüzyılda hazırlanan bazı risaleler, iktisadi düşüncüyü ilgilendiren görüşleri kapsamakta ve bu yönde teklifler sunmaktadır. Bunlardan birisi de, *Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-ı Mülkî* başlığını taşıyan elyazmasıdır. Viyana Milli Kütüphanesi’nde bulunan ve muhtemelen tek nüsha olan bu eser, dönemin iktisadi düşüncesine ışık tutacak mahiyettedir. 1833 yılında kaleme alınmış olduğu anlaşılan ve Osmanlı Devleti’nde iktisadi düşünce tarihi bakımından mevcut kaynaklar içerisinde ilk telif eser olarak nitelendirilebilecek bu elyazması, esas olarak politik ekonomiye dair bilgiler ihtiva etmekte ve bazı bölümlerinde yer yer İbn-i Haldun’a ait görüşlere yer vermektedir. Birçok disipline konu olan görüşleriyle İbn-i Haldun’un iktisadi ve mali görüşleri de önem arz etmektedir. Bu açıdan Osmanlı Devleti’nde telif olunan ilk iktisat elyazmasında İbn-i Haldun’a ait fikirlerin yer alması dikkate değerdir. Bu sebeple, ele alınan çalışmanın başlıca amacı, *Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-ı Mülkî*’nin müellifinin İbn-i Haldun’a ait aktardığı görüşleri ve eleştirileri ortaya koymaktır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, İbn-i Haldun, Risale, Politik Ekonomi.

The Reflections of Ibn Khaldun’s Economic Thoughts in Treatise Named “Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-i Mülkî”

Abstract

In different periods of the Ottoman State, various reforms, treatises or reports have been prepared in order to reveal problems and the ways of solution. Given the changing circumstances, unlike the treatises which deal with more military deterioration in the early periods, some of the 19th century treatises include and offer suggestions on economic thought. One of these manuscript is the *Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-ı Mülkî*. This work, located in the National Library of Vienna and probably a single copy has the quality to shed light on the economic thought of the period. This manuscript, which we consider that was written in 1833 and which can be described as the first copyrighted work in the existing sources in terms of the history of economic thought in the Ottoman State, contains mainly political economy information and also includes views of Ibn-i Haldun. Ibn-i Haldun’s economic and financial views are also important with his many disciplinary views. In this respect, it is worth noting that Ibn Khaldun’s ideas were included in the first economics manuscript which was copyrighted in the Ottoman State. For this reason, the main purpose of this paper will be to find out the views and criticisms of the author of the *Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-ı Mülkî*.

Keywords: Ottoman State, Ibn-i Khaldun, Treatise, Economics.

¹ Bu makale, yazarın “Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-ı Mülkî: Osmanlı Devleti’nde İktisat İlimine Dair Bir Risâle” isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

* Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, eposta: metinaydar91@hotmail.com.

GİRİŞ

Günümüzde Osmanlı tarihine kaynaklık edecek çok sayıda elyazmasının yurt dışında olduğu gerçektir. Geçmişteki olaylar ve olgulara ilişkin tarihi değerlendirmelerin yeni bilgilerle farklı bir boyut kazanabileceği ihtimali dikkate alındığında bu kaynakların belirlenmesinin ve incelenmesinin önemi ortaya çıkmaktadır. Nitekim geçmişin karanlıkta kalan noktalarının aydınlatılmasında ciddi bir kaynak niteliğine sahip olan elyazmalar, hangi alanda kaleme alınmış olduğu fark etmeksizin yazıldığı dönemle ilgili önemli verileri içermektedir.

Araştırmacıların çoğu kez başvuru kaynakları arasında ikinci ve üçüncü dereceden kaleme alınmış eserlerden istifade ettikleri görülmektedir. Bununla birlikte araştırmaların teyit edilmesi meselesinde, birincil kaynakların tespiti ve kullanımı, yapılan incelemelerin daha verimli ve sıhhatli olmasını sağlamaktadır. Bu bakımdan belirli bir dönem ya da konu üzerine hazırlanmış olan birincil kaynak niteliğindeki elyazmalarının belirlenmesi ve araştırmacıların hizmetine sunulması büyük önem arz etmektedir.

Tanzimat Dönemi'nden itibaren dış dünyayla bütünleşme yolunda ciddi adımlar atan Osmanlı Devleti'nde siyasi, askeri ve eğitim politikalarında yaşanan değişiklikler, dönemin iktisadi düşüncesinde de görülmüş olup, bu değişiklik genel olarak telif, derleme ya da tercüme eserler kanalıyla kendini göstermiştir. Bu çalışmalar arasında, Osmanlı iktisadi düşünce literatürüne yeni bir soluk getiren *Risâle-i Tedbîr-i 'Umrân-ı Mülki* isimli telif eser dışında Batılı kaynaklardan önemli tercüme de gerçekleştirilmiştir. Tanzimat Dönemi'nden itibaren Serandi Arşizen tarafından Türkçeye kazandırılan *Tasarrufat-ı Mülkiye*, onu takip eden ve Sehak Abru tarafından çevirisi yapılan *İlm-i Tedbîr-i Menzil* önemli tercüme çalışmaları arasında sayılır. Bununla birlikte 1960'ta Londra'da Charles Wells tarafından yayımlanan *İlm-i Tedbîr-i Mülk* adlı eser ise Osmanlı iktisat literatürünün önemli telif eserlerinden biridir (Ortaylı, 2007:94-95).

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl iktisadi düşüncesine dair önemli bilgiler ihtiva eden ve modernleşme adımlarına ilişkin önemli fikirler sunan *Risâle-i Tedbîr-i 'Umrân-ı Mülki* isimli elyazma bu araştırmanın temel kaynağını oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nde Batı iktisadi düşüncesinden hareketle kaleme alınan mevcut kaynaklar içerisinde ilk telif eser olmasının yanı sıra bu elyazmada, önemli fikir adamlarından ilhamların yer alması dikkate şayandır. Öyle ki, çalışmaya konu olan elyazmasının ilgi çeken bir diğer tarafı, birçok disiplinle ilgili önemli değerlendirmeleri olan İbn-i Haldun'un görüşlerine de yer vermesidir. Bu çalışma, risalede İbn-i Haldun'un iktisatla alakalı görüşlerinden ne oranda faydalandığını ve bu görüşlerin nasıl yorumlandığını karşılaştırmalı olarak ortaya koymayı hedeflemektedir.

“Risâle-İ Tedbîr-İ ‘Umrân-ı Mülkî” Adlı Risâlede İbn-İ Haldun...

1. RİSÂLE-İ TEDBİR-İ ‘UMRÂN-İ MÜLKÎ’YE GENEL BİR BAKIŞ

Günümüzde birtakım tarihsel problemlerin çözüme kavuşturulması ve sonuçlandırılmasında yazma eserlerin tarih ve diğer ilmi sahalara kazandırılmasının faydalı olacağı muhakkaktır. Bunların tespit edilerek sınıflandırılmalarının henüz bitirilmediği dikkate alınırca, bunların açığa çıkarılmasının ilgili oldukları disiplinlere katkı sağlayacağı ortadadır. Bu çerçevede, Batı iktisadi düşüncesinden esinlenerek kaleme alınan ve yazarı belirtilmeyen *Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-ı Mülkî* isimli eser, Türk iktisadi düşünce tarihine katkı sağlayacak nadir eserlerden birisidir².

Tek nüshası olan bu elyazması, *Avusturya Milli Kütüphanesi*’nde Şark yazmaları kısmında *Codex Mixt. 1169* numarada kayıtlıdır. Risâlede müellifin kimliğine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Eserdeki ipuçlarından hareketle yazarın Takvim-i Vekayi’de yazılar kaleme aldığı tespit edilmiştir. Ancak bu dönemde Takvim-i Vekayi’deki yazar kadrosuna erişmek mümkün olmadığından yazarın kimliği konusunda kesin bir hükme varmak olanaksızdır. İlber Ortaylı, risale yazarının Bâbîâlî’nin Gayrimüslim tercümanlarından olabileceğini ileri sürmektedir. (Ortaylı, 2007:95-96) Ancak Takvim-i Vekayi’de yer alan yazıların muhtevâsından yola çıkarak, kesin olmamakla beraber, *Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-ı Mülkî* başlıklı elyazmasının müellifinin Ziraat ve Sanayi Meclisinin ilk reisi Mehmed Nuri Bey³ olduğu ihtimali öne çıkmaktadır. Daha önce Osmanlı Devleti’nin Londra ve Paris elçiliği görevlerinde bulunan Mehmed Nuri Bey’in buralarda ekonomiyle ilgili incelemelerde bulunmuş olması, eserde verilen örneklerde özellikle İngiltere ve Fransa’ya vurgu yapılması ve yine bu ülkelere mensup ekonomistlerin zikredilmesi bu tahmini güçlendirmektedir. Öte yandan ortaya çıkabilecek yeni bilgilerin eserin müellifi konusuna farklı bir boyut kazandırabileceği olasılığı göz ardı edilmemelidir.

Eserin yazıldığı tarih metinde belirtilmemiştir. Bununla birlikte, eserin 1833 yılından sonra kaleme alınmış olma ihtimali yüksektir. Nitekim yazarın,

“*Hatta bundan akdem Avrupa’nın gazete evrâkından bi’t-tercüme tedbîr-i ‘umrân-ı mülkî vasfıyla ta’rif ve elli altıncı def’ada tab’ ve temsil kılınan takvim-i vekâyi’de derc ve takrîr olunmuş olan makâlenin meşhûmu bu ma’nâyı îmâ ve tahkîk ider.*” (TUM, vr. 31a, sr. 14-16)

²Risâle-i Tedbîr-i Umrân-ı Mülkî, ileride TUM şeklinde anılacaktır.

³Mehmed Nuri Bey, Divan Kalemî’nden yetişmiştir. Gayretli kişiliği ve zekiliğiyle bilinen Nuri Bey, mümeyyizlik haricinde çeşitli devlet kademelerinde görev yapmıştır. Bürokratik görevleri arasında özellikle 1834 yılındaki Londra sefirligi, 1836 ve 1839’daki Paris sefirlikleri, 1837’deki Hariciye Müsteşarlığı ve 1838’de Hariciye Nâzırı Vekilliği dikkat çekmektedir. 1842’de Meclis-i Vâlâ üyesi olan Mehmed Nuri Bey, Erzurum taraflarında İran ile yapılan hudut görüşmelerine de katılmış ve ertesi yıl orada vefat etmiştir. (Süreyya, 2000: 1272.)

şeklindeki ifadelerinden anlaşılacağı üzere eser, Takvim-i Vekayi'de yer alan yazılarından daha sonra kaleme alınmıştır. Yazarın gazetedeki yazıları ise 1833 yılının ilk aylarına aittir⁴. Dolayısıyla kronolojik olarak eserin gazetedeki yazılardan sonra, başka bir deyişle aynı yılın sonraki aylarında kaleme alınması söz konusudur. Eserin telif tarihinin 1833 senesi olduğuna bir başka kanıt yazarın Malthus'a (1766-1834) atıf yapmasıdır. Bu doğrultuda yazarın,

“...nihâyet bundan otuz sene mukaddem tedbîr-i ‘umrân-ı mülkî ilmînde teferrüd ve teşehhür itmiş Maltus nâmında İngilterelü bir zât-ı hikmet-simât ‘aded-i nüfus-ı insânîyenin rû-yı arzda tezyîd ve taklîline bâ’is ancak bâlâda serd ve beyân olunan ‘ilel ve esbâb olduğunı tahkîk ve isbât zımnında nice delâ’il-i akliyye ve tecârib-i sahihe-i nakliyyeyi şâmil üç cild üzerine bir nüsha-i cesîme te’lif ve tasnîf itmekle sıhhat da ‘vâsında mecmû’-ı ‘ukâla ve hükemâ icmâ’ ve ittîfâk idüp musannif-i merkûmun bu babda da ‘vâsını te’dîb ve tahkîk ve dahi ziyâde îzâh ve tedkîk kasdına mebnî nice kitâb ve resâ’il te’lif ve tasnîf olunmuş idüğü erbâbı ‘indinde müselleme ve ma’rûfdur.” (TUM, vr. 31a, sr. 6-13)

ifadelerinden hareketle risaleyi Malthus’un eserini yayımlamasından 30 sene sonra telif ettiği anlaşılmaktadır. Klasik iktisadî düşüncenin önemli temsilcilerinden Malthus’un “Nüfus İlkeleri Üzerine Bir Deneme” isimli eseri 1798 yılında basılmıştır. (Haftacı, 2014:73-74) Malthus, 1803 yılında eserinin ikinci baskısını gerçekleştirmiştir. (Yalçın, 1976:248) Müellifin atıf yaptığı Malthus’un 30 sene önceki eseri bu ikinci baskı olanıdır. Bu veriler eserin 1833 tarihinde telif edildiğine işaret etmektedir.

Risalenin orijinal yazmasında başlık kısmına rastlanmamıştır. Eserin birinci varağı yazarın, “Eyyâm-ı mâziyyede vücûdu nâ-bûd ve düvel-i sâlipe zamanlarında eser ve haberi ma’dûm ve mefkûd olan eczâ-ı bârût zuhûr ve hudûs idüp...” (TUM, vr. 1b, sr. 1-2) sözleriyle başlamakta olup, varak 43a’da yer alan şu ifadelerle son bulmaktadır:

“Hâsılı hakîm-i zû-fünûn İbn-i Haldun’un bir ‘asrın hâl ve şâmî ‘asr-ı âhire kıyâs olunmayup belki her ‘asra taraf-ı Hakk’dan tahsîs olunan usûl-ı maslahata ri’âyet ile hıfz-ı nizâm-ı mülk ve millete sa’y oluna deyu kelâm-ı hikmet iştimâli işbû risâle-i perişan-ı intizâmında serd ve beyân olunan akvâlin sıdk ve hakikatine dâll ve te’yîd-i subûtuna şâhid-i bilâ-cidâldir.” (TUM, vr. 43a, sr. 1-5)

Elyazması eser, mukaddime ve hatme dışında beş fasıldan oluşmaktadır. İlk sayfa boş bırakılmış, metin varak 1b’den başlamış ve 43a’da son bulmuştur. Kısa bir girişle birlikte verilen mukaddime, eserin 1b ile 4a arasındaki varaklarında yer almaktadır. Bunun dışında 4a-9a birinci,

⁴ Yazar tercüme makalesini gazetenin 56. sayısında neşrettiğini belirtmişse de söz konusu yazılar Takvim-i Vekayi’nin 54. ve 55. sayılarında yer almaktadır.

“Risâle-İ Tedbîr-İ ‘Umrân-I Mülkî” Adlı Risâlede İbn-İ Haldun...

9a-12b ikinci, 12b-19a üçüncü, 19a-27b dördüncü ve 27b-32b beşinci faslı oluşturmaktadır. Ayrıca beşinci faslın hemen ardından yazar, *istitrâd* başlığı altında 32b-37a arasında eserin girişinde verdiği bilgilere ek olarak açıklamalarda bulunmuştur. 37b-43a arasındaki bölüm hatme başlığını taşıyan sonuç bölümüdür.

Genel itibarıyla eserin konusu politik ekonomiye dair bilgilerdir. Yazar, politik ekonomi kavramını açıklarken, “*bu ta ‘bîrin mâ-vaz ‘lesi lisân-ı Türkîde tedbîr-i mâl-ı medenî ve yâhûd tedbîr-i ‘umrân-ı mülkî ta ‘bîrleriyle terceme ve ta ‘bîr olunmağla hülâsa-i meâli menâfi ‘i devlet ve ra ‘iyyete ‘âid ‘ilm ve ma ‘rifet dimek olur.*” (TUM, vr. 32b, sr. 14-16) sözleriyle bu terimin Türkçedeki karşılığını da eklemiştir. Politik ekonomi ilmine dair açıklamalarından sonra yazarın “...*bu ‘asırda Diyâr-ı Avrupa ‘da tekellüm olunan elsinede ve ‘ale ‘l-husûs Fransızlı ve İngilterelü lisânlarında mazbût ve mevcûd olmağla...*” (TUM, vr. 37a, sr. 4-5) ifadeleriyle bu çalışma alanının özellikle Fransa ve İngiltere’de daha çok karşılık bulduğunun altı çizilmiştir. Nitekim müellife göre, bu konuda yazılan eserler daha çok Fransızca ve İngilizcedir.

Müellif, yazmayı kaleme alırken yararlandığı eserleri açıkça belirtmemiştir. Fakat eserin tamamı gözden geçirildiğinde yararlandığı kaynaklara ilişkin bazı ipuçları elde etmek mümkündür. Örnek vermek gerekirse, yazarın kendi yorumlarına yer verdiği *istitrâd* bölümündeki,

“*Pes ‘ilm-i merkûmun tenkîh ve îzâh ve şerh ve tafsilâne dâ’ir İngiltere ve Fransa ve İtalya lisânlarında seksen sene ve ‘ale ‘l-husûs ‘ilm-i mezbûrun rûtbe-i kemâle iblâğ olunduğu kırk elli seneden berü te ‘lif ve tasnîf kılınan kütüb ve resâ ‘ilin hadd ve hasrı olmayup hatta iki yüz otuz tarihinden otuz dokuz tarihine kadar dokuz sene tarafında gerek usûl ve fîrû ‘unu şerh ve îzâh ve gerek kısm-ı ‘amelisi müteferri ‘âtundan olan ‘amel-i zirâ ‘at ve ‘amel-i ticâret ya ‘ni ‘ilm-i merkûmun ‘ilm ve ‘ameline dâ’ir yalnız Fransa memâlikinde Fransızlı lisânında iki bin üç yüz yetmiş altı kütüb ve nesih mü ‘ellifin-i muhtelifin himmetleriyle te ‘lif ve tedvîn olunarak tab ‘ ve temsîl ile neşr olunmuş olmağla.*” (TUM, vr. 36b, sr. 13-21)

ifadelerinden Avrupa’da politik ekonomiye dair kaleme alınmış risale, dergi vs. kaynaklardan haberdar olduğu ve hatta bunlardan yararlandığı anlaşılmaktadır. İngilizce ve Fransızca gibi Batı dillerine vakıf olduğu anlaşılan müellifin “...*İngiltere ve Fransa ve İtalya lisânlarında seksen sene ve ‘ale ‘l-husûs ‘ilm-i mezbûrun rûtbe-i kemâle iblâğ olunduğu kırk elli seneden berü te ‘lif ve tasnîf kılınan kütüb ve resâ ‘ilin hadd ve hasrı olmayup*” (TUM, vr. 36b, sr. 14-16) sözlerinden politik ekonomiye dair bir literatür taraması yaptığı ya da bu konuda Batıda kaleme alınmış bazı eserlere başvurduğu anlaşılmaktadır. Yazarın, aynı bölümde yer verdiği,

“...bundan seksen sene mukaddem Fransa memleketinde Kesnay ve anın hem-‘asrı olan İngilterelü Um nâm ehl-i hikmetden iki sâhib-i kemâl tedbîr-i ‘umrân-ı mülkîye ‘âid nizâm ve tedbîrin kısm-ı nazarîsini ibtidâ ‘ilm-i mazbûta rabt ve usûl ve fûrû‘unu tanzîm ve tertîb birle devâvîn-i mahsûsada zabt itmeleriyle...” (TUM, vr. 36a, sr. 18-21)

gibi bilgiler, kendisinin eseri kaleme alırken, fizyokrat okulunun kurucusu Fransız Quesnay ve İskoç filozof ve tarihçi David Hume’dan fazlasıyla yararlandığını ortaya koymaktadır.

Yazmanın nüfus meselesine ayrılan beşinci faslında müellif, genel olarak nüfus teorisini İngiliz Thomas Robert Malthus’un nüfus meselesine dair görüşlerini özetlemiştir. Yazarın “...Maltus nâmında İngilterelü bir zât-ı hikmet-simât ‘aded-i nüfûs-ı insânîyenin rû-yı arzda tezyid ve taklîline bâ ‘is...” sözleri ve devamında kullandığı “...nice delâ ‘il-i akliyye ve tecârîb-i sahîhe-i nakliyyeyi şâmil üç cild üzerine bir nüsha-i cesîme te ‘lif ve tasnîf itmekle...” (TUM, vr. 31a, sr. 7-11) ifadelerinden anlaşıldığı üzere Malthus’un nüfus üzerine olan eseri hakkında malumat sahibidir. Risalede geçen,

“...sıhhat da ‘vâsında mecmû‘-ı ‘ukâla ve hükemâ icmâ‘ ve ittîfâk idüp musannîf-i merkûmun bu babda da ‘vâsını te ‘dîb ve tahkîk ve dahi ziyâde izâh ve tedkîk kasdına mebnî nice kitâb ve resâ ‘il te ‘lif ve tasnîf olunmuş idüğü erbâbı ‘indinde müselleme ve ma ‘rûfdur. Hatta bundan akdem Avrupa ‘nın gazete evrâkından bi ‘t-terceme tedbîr-i ‘umrân-ı mülkî vasfıyla ta ‘rif ve elli altıncı def‘ada tab‘ ve temsîl kılınan takvîm-i vekâyi ‘de derc ve takrîr olunmuş olan makâlenin mefhûmu bu ma ‘nâyı imâ ve tahkîk ider.” (TUM, vr. 31a, sr. 11-16)

satırları ile yazar, Malthus’un bu eserinin birçok yazar tarafından incelendiğini ve bundan yola çıkılarak çok sayıda risale ve kitap yazıldığını vurgulamıştır. Takvim-i Vekayi’deki, müellife ait olduğu düşünülen, makalesinde görüldüğü kadarıyla Malthus’un bu eseri hakkında çalışan yazarlardan birisi de kendisidir⁵.

Yazar risaleyi kaleme alırken temel kaynaklarını oluşturan Batılı eserler dışında, İbn-i Haldun’un iktisatla ilgili görüşlerine de isim belirtmeden yer vermiş ve eserini İbn-i Haldun’a ait olduğunu belirttiği; “...bir ‘asrın hâl ve şânı ‘asr-ı âhere kıyâs olunmayup belki her ‘asra taraf-ı Hakk’dan tahsîs olunan usûl-ı maslahata ri ‘âyet ile hîfz-ı nizâm-ı mülk ve mîllete sa ‘y oluna.” (TUM, vr. 43b, sr. 2-4) sözleriyle sonlandırmıştır. Sonuç olarak risale, müellifin,

“...Yohsa şâmil olduğu ma ‘ârif ve ma ‘lûmât ve bunların müceb ve muktezâsından olan tedâbîr ve nizâmâtı terceme ve tafsîl değıldir. Zirâ ‘ilm-i mevşûfun müştemil olduğu dakâyık ve hakâyık bahr-i

⁵ Müllifin Batılı gazetelerden tercüme ederek hazırlamış olduğu makaleler, Takvim-i Vekayi’nin 54. ve 55. sayısında yer almaktadır.

“Risâle-İ Tedbîr-İ ‘Umrân-I Mülkî” Adlı Risâlede İbn-İ Haldun...

*Umman ve deryâ-yı bî-girân olup tafsîl ve tercemesi kâr-ı ‘âcizân
olmadığı nümâyândır.*” (TUM, vr. 37a, sr. 7-10)

ifadelerinde yer bulduğu üzere Batılı kaynakları esas alarak hazırlanmış bir telif eser olup tercüme bir eser değildir.

1.1. Eserin Muhtevası

Anonim ve büyük olasılıkla tek nüsha olan bu yazmada genel olarak politik ekonomi ele alınmıştır. Müellif bu hususla ilgili Osmanlı Devleti’ne yeni bir hareketlilik getirecek önerilerde bulunmaktadır. Bu suretle düşüncelerini dile getirirken eserini giriş, beş fasıl ve hatme üzerine kurgulamıştır. Eserde ele alınan konuları şu şekilde özetlemek mümkündür:

[Vr. 1b]: Eserin başında ve mukaddimeden önce yer alan ve bir çeşit girişi andıran kısımda müellif, risalenin iyi anlaşılabilmesi için genel bir değerlendirmede bulunmuştur. Ona göre, barutun icadıyla ortaya çıkan ateşli silahlarla birlikte geniş çapta gelişmeler meydana gelmiş ve bu durum farklı bir iktisadi zihniyetin uygulanmasını gerekli hale getirmiştir. Bu açıdan gelişmekte olan devletler ve milletler, değişen düzene uyum sağlamak gayesiyle iç işlerinde çeşitli değişiklikler yapma gereksinimini duymuşlardır. Metnin devamında müellif, devletlerin özellikle iktisat politikalarına dair tedbirleri geliştirdiklerini ve daha sonradan bunun ayrı bir ilim alanı olarak değerlendirildiğini aktarmıştır⁶.

Mukaddime: Müellif, girişte belirtmiş olduğu düşüncelerini mukaddime başlığı altında detaylandırmaya çalışmıştır. Ona göre, devletlerin askeri ve iktisadi politikalarında değişikliklere gitmesine neden olan temel unsur, barutun ortaya çıkması ve onun bir neticesi olarak ateşli silahların savaşlarda kullanılmasıdır. Yazar ateşli silahların ortaya çıkmasından önceki ile sonraki dönemi mukayese etmekte ve bu konuya dair birtakım açıklamalarda bulunmaktadır.

Fasl-ı Evvel: Risalenin ilk bölümünde müellif, malın tarifi, ortaya çıkışı ve bu süreçte geçirdiği aşamalara dair açıklamalarda bulunmuştur. Ona göre, insanoğlu yaşamını sürdürürebilmek için temel ihtiyaçlarını gidermek zorundadır. Bu ihtiyaçlar insanların hem yaratılışlarının hem de alışmış olduğu adetlerin bir gereğidir. Alışkanlıklar söz konusu olduğunda insanın ihtiyaçları, içinde bulunduğu topluma göre şekillenmektedir.

⁶ Eserin girişinde yer alan ilk kısım şu şekilde geçmektedir: “Eyyâm-ı mâziyyede vücûdu nâ-bûd ve düvel-i sâlife zamanlarında eser ve haberi ma’dûm ve mefkûd olan eczâ-ı bârût zuhûr ve hudûs idüp anın muktezâsından olan esliha-i nâriyyenin karîn-i icâd ve hurûb ve kâtâlde isti’mâli mu’tâd olduktan sonra usûl-ı muhârebe ve andan matlûb olan zafer ve galebe esbâbi tagyîr ve tebdîl olunmağla düvel ve milel-i müteahhir sâ’ir nizâmât-ı dâhiliyye-i mülkiyelerinin tebdîlini icâb ve ‘ale’l-husûs ‘umrân-ı mülkiye ‘âid olan nizâm ve tedbîrin ‘ilm-i mazbût nisâbına iblâğ ve isâlini isticâb itmîş olduğu beyânında risâle-i muhtasaradır.” Bkz. (TUM, vr. 1b, sr. 1-7).

Fasl-ı Sâni: Müellif ikinci bölümde üretim sürecinde rol alan unsurları izah etmiştir. Ona göre insanın, üretim süreci faaliyetlerine dâhil olmasıyla birlikte bir malın bulunduğu halden farklı bir hale getirilmesi hususunda çok sayıda yol izlenebilmektedir. Bölümün geri kalanında bu mesele üzerine açıklamalarda bulunmuştur.

Fasl-ı Sâlis: Müellif üçüncü bölümü üretimde kullanılan araç ve gereçlere ayırmıştır. Araç ve gereçlerin üretimdeki önemine değinen yazar, bir kimsenin üretimde önemli araç ve gereçlere sahip olmaması durumunda mal cinsinden herhangi bir nesnenin meydana getirilmesine muktedir olamayacağını ifade etmiştir.

Fasl-ı Râbi’: Müellif dördüncü bölümde bir sermaye için belirlenen kıymetin gerçek değerini ve sermayenin kullanım yollarını açıklamaya çalışmıştır. Bunu yaparken insanların sermayeyi oluşturan malın kıymetinin nasıl artırılabilceğine de değinmiştir.

Fasl-ı Hamis: Risalenin beşinci ve son bölümünde müellif, “*Bir devletin saadetinin gerçek manası*” ve dayandığı prensiplerin başında gelen nüfus meselesi üzerinde durmuştur.

İstitrâd: Risalenin müellifi, eserin girişinde ifade ettiği düşüncelerini bu bölümde daha ayrıntılı açıklamaya çalışmıştır. Bu suretle yazar, politik ekonominin müstakil bir bilim haline gelmesinden ve bu süreçte Avrupalı devletlerin oynadığı rolden söz etmiştir. Daha açık bir ifadeyle yazar bu bölümde, okuyucuların dikkatini politik ekonomi üzerine çekmeye çalışmıştır.

Hatme: Eserin bu son kısmında müellif, her devletin bağımsızlığını koruma ve şanını yükseltme noktasında benzer amaca sahip olduğuna vurgu yapmıştır. Buna göre, her bağımsız devlet kendi kanunlarına göre düzenlenmiş bir yapıya sahiptir. Ancak, devletlerin farklı farklı olmasına karşın insan ihtiyaçlarının ortak olduğu da bir gerçektir. Mesela Batılı toplumlarda kullanılan şapkanın yerini Müslüman toplumlarda fes almaktadır. Burada amaç bu iki ürünün şeklen benzerlik gösterip göstermediğini ortaya koymak değil, benzer ya da aynı ihtiyaçları karşıladıklarını göstermektir.

2. ANAHATLARIYLA İBN-İ HALDUN, MUKADDİMESİ VE İKTİSADİ GÖRÜŞLERİ

Tunus’ta doğan İbn-i Haldun (d.1332), ilim ve irfana yabancı olmayan bir ailenin çocuğu olup ilk eğitimini babasından tahsil etmiştir. Bununla birlikte, Endülüs’te kalıcı olamayan önemli ilim adamlarının yeni duraklarından birinin Tunus olması, İbn-i Haldun’un önemli şahsiyetlerden Kur’an ve kıraatın yanı sıra diğer önemli din derslerini almasına olanak sağlamıştır. Bu ilimleri tahsil ettikten sonra mantık, felsefe, riyazî ve tabii

“Risâle-İ Tedbîr-İ ‘Umrân-I Mülkî” Adlı Risâlede İbn-İ Haldun...

ilimleri de öğrenmiş ve üstün başarılar göstererek hocalarından icazetnâmeler almaya hak kazanmıştır (Haldun, 2011:21-22).

İbn-i Haldun, döneminin ileri gelen Arap emiriyle tanışma fırsatı bulmuş, böylelikle çevresindekilerle ilişkilerini artırarak çeşitli memuriyetlerde bulunmasının önünü açmıştır. Görevleri sırasında, ziyaret ettiği yerlerin ve halklarının idari oluşumlarını ve sistemlerini incelemiştir. Bununla birlikte bölge halkının yaşam biçimlerini, anelerini gözlemleyerek iklim faktörünün insan davranışları üzerindeki etkisini ve rolünü ortaya koymaya çalışmış; devletlerin kurulması ve medeniyetlerin meydana gelmesinde asabiyyenin⁷ sahip olduğu rolü araştırmıştır (Sanay, 2007:4). Gözlem ve incelemelerinden hareketle kaleme aldığı, bugün *El-İber* olarak anılan eserine giriş mahiyetinde yazdığı *Mukaddimesi* doğulu ve batılı araştırmalarca yoğun ilgiyle karşılanmış; çok farklı disiplinlere araştırma konusu olan bu eseri ona haklı şöhretini kazandırmıştır.

İbn-i Haldun’u nerdeyse 19. yüzyılın başlarında tanımaya başlayan Avrupalı oryantalistlerin tersine, Osmanlı tarihçi ve düşünürleri, onu bu tarihten çok daha önce keşfetmişlerdir. İbn-i Haldun’u, belirtildiği üzere, erken dönemlerde keşfeden Osmanlı yazarları, onun özellikle devlet ve medeniyetlerin yükseliş ve düşüşüyle ilgili düşüncelerini edinmişler ve bu fikirleri kendi düşüncelerine uyarlamaya çaba sarf etmişlerdir. Bir manada Osmanlı fikir adamları, başta tarih yazarları olmak üzere, İbn Haldun’un gönüllü öğrencileri olmuşlardır (Okumuş, 2006:146). Öyle ki İngiliz tarihçi Toynbee’ye ait “*Şüphesiz, herhangi bir zamanda veya yerde, herhangi bir zihin tarafından yaratılmış ve türünün en büyük eseri olan bir tarih felsefesini tasarlamış ve formüle etmiştir.*” şeklindeki ifadeler, yüzyıllar sonra gerçek anlamda anlaşılmaya başlanan İbn-i Haldun ve düşüncelerinin niteliğini ortaya koymaktadır (Toynbee, 1962:322).

Mukaddime, İbn-i Haldun’un en fazla şöhret bulan eseridir. Onun bu eseri, hala eleştirel bir biçimde incelenmeye ve tartışılmaya devam etmektedir. Çok yönlü bir ilmi birikime sahip olan İbn-i Haldun, Mukaddimesini *Kitabu’l-İber* isimli yedi ciltten oluşan tarih kitabının giriş kısmı olarak tasarlayıp kaleme almıştır. Başlı başına bir kitap özelliğine sahip olmasından ötürü daha sonradan farklı dillerde ve diğer ciltlerden ayrı olarak defalarca yayımlanmıştır. Bu eserde, tarih bilimi ve tarih yazıcılığının toplumsal yaşam ve toplumların değişmesine kadar çok farklı konular ele alınmıştır. Yine göçebelik ve yerleşik hayat, diğer bir deyişle bedevilik ve hadarilik, devletle ilgili hususlar, medeniyet (umran), coğrafi koşulların toplum yaşantısına etkisi, iktisat ve diğer ilmi alanların sınıflandırılması gibi konular da eserde yer almıştır (Haldun, 2004: s.18).

⁷ Kavramsal anlamda asabiyyeyi ilk defa ilmî ve nesnel bir yöntemle İslâm düşünürü İbn Haldûn tarafından incelendiği görülmektedir. İbn-i Haldun’un asabiyyete dair düşünceleriyle ilgili daha geniş bilgi için bk. (Çağrı, 1988:453-455).

İbn-i Haldun'un Mukaddimesinde, kendisinin iktisadi görüşlerine dair hatırı sayılır bir yer ayırdığı görülmekte ve bunun dışında, eserinin diğer kısımlarında dağınık olmak üzere bu konuda bilgiler sunduğu göze çarpmaktadır. Eserindeki düşüncelerinden hareketle, onun iktisadî yaşama ilişkin düşüncelerinin çeşitlilik gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim İbn-i Haldun, eserinin dördüncü bölümünü iktisadî ve malî konulara ayırarak bu kısımda geçim, kazanç ve sanat gibi meseleleri ele almıştır. Bu bölümün dışında, azımsanamayacak derecede, iktisadî meselelerle yakından ilişkili konulara temas etmiştir (el-Husrî, 2001:397). Bu doğrultuda, İbn-i Haldun'un ele aldığı konular arasında üretim ilişkileri, altyapı-üstyapı, emek, artı ürün, toplumsal iş bölümü, fiyat, vergi ve devletin ekonomideki yeri gibi hususlar başı çekmektedir (Aydın, 2015:105-164).

Onun iktisadî yaşam ve diğer alanlara olan yaklaşımına, kendisinden çok sonra gelen takipçilerinde de rastlamak mümkündür. Zira, Osmanlı entellüktüellerinden İbn-i Haldun'un iktisadî ve diğer konularda görüşlerini izleyen ve buna göre, yeni bir yorum ortaya koymaya çalışınlara tesadüf edilmektedir. Bunların başında 16. yüzyıla eserleriyle damga vuran Gelibolulu Mustafa Âlî gelmekte ve onu, Kâtip Çelebi, Mustafa Naima, Defterdâr Sarı Mehmed Paşa gibi Osmanlı aydınları takip etmektedir (Okumuş, 2006:148-183).

İbn-i Haldun'un iktisadî görüşlerine ve buna karşı ileri sürülen yorumlara tesadüf edilen kaynaklardan birisi de *Risâle-i Tedbîr-i 'Umrân-ı Mülkî*'dir. Sözü geçen elyazmada, müellifin yer yer İbn-i Haldun'un asırlar önce temas ettiği konulara değindiği, karşılaştırmalar yaptığı ve bazı eleştirilerde bulunduğu görülmektedir.

3. RİSÂLE-İ TEDBİR-İ 'UMRÂN-I MÜLKÎ'DE İBN-İ HALDUN'UN GÖRÜŞLERİ VE BUNLARA İLİŞKİN YORUMLAR

Daha çok Batılı kaynaklara dayanarak hazırlanan *Risâle-i Tedbîr-i 'Umrân-ı Mülkî* isimli eserde Batılı kaynaklar haricinde, farklı bölümlerde, isim vermeden İbn-i Haldun'un umrân, nüfus ve iktisat ilmine ait görüşlerine değinilmiştir. Eserde yazar, özellikle kendi yorumlarını eklediği bölümde⁸, İbn-i Haldun'un devlet ve insan ömrü benzerliğine dair görüşüne eleştiri getirmiş; bunu kendi dönemiyle mukayese ederek sonuca vardığını kanıtlarıyla sunmuştur. Dolayısıyla hem İslam aleminde hem de Batı dünyasında önemli bir düşünür olarak kabul edilen İbn-i Haldun'un Mukaddimesinde yer alan birtakım düşüncelerinin henüz 19. yüzyılda kaleme alınan bir eserde kritiğinin yapılmış olması kayda değerdir. Bu noktadan hareketle, her iki eser arasında yapılabilecek bir mukayese İbn-i Haldun'un

⁸ Söz edilen bölüm risalede "İstitrâd" başlığı altında kaleme alınmış olup, 32b-37a sayfaları aralığını kapsamaktadır.

“Risâle-İ Tedbîr-İ ‘Umrân-I Mülki” Adlı Risâlede İbn-İ Haldun...

düşüncelerinin 19. yüzyılda politik ekonomideki yansımalarını ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır.

İbn-i Haldun’un tarih, umrân, asabiyet ve mülkle ilgili düşüncelerini dayandırdığı, medenî ve beşerî alanlarda görülen değişimleri çözerken başvurduğu iki unsur vardır: Bedevîlik ve Hadarîlik. O, bu unsurlardan hareketle sosyal yaşamı iki biçimde ele almıştır (Haldun, 2011:102). Bahsi geçen risalenin müellifi ise, İbn-i Haldun’un bu görüşlerine paralel olarak mal kavramını açıkladığı birinci fasılda, insanoğlunun yaşamı boyunca gereksinim duyacağı ihtiyaç kavramından söz etmiştir. Bu hususta ihtiyaç kavramının önemine,

“Nev’-i benî beşer mebde-i hilkat ve fitratından hulûl-ı ecel-i müsemmasına kadar menât-ı bekâ ve ma’âşî olan hâcât ve levâzıma muhtâc olup insânın hâcât ve levâzımı gerek hilkat-ı aslıyye ve gerek tabî’at-ı sâniyesi makamına kâ’im olarak...” (TUM, vr. 4a, sr. 3-6).

ifadeleriyle değinmiştir. İbn-i Haldun, bu konuya dair düşüncelerini şu şekilde dile getirmekteydi: *“Bilmek gerekir ki insan, hayatındaki bütün hal ve tavırlarında (doğma ve) yetiştirme çağından erginlik çağına ve ihtiyarlığa kadar kendisi için gıda ve nafaka olacak şeylere tabiatı icabı ihtiyaç duyar.”* (Haldun, 2011:693). Bu iki görüş karşılaştırıldığında, yazarın ihtiyaç kavramı hakkında İbn-i Haldun’la hemfikir olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca risale yazarı, ihtiyaç kavramının bedevîlik-hadarîlik yaşam tarzına göre şekillendiğine dikkat çekmiş ve insanların mensup olduğu toplumun yaşam tarzı doğrultusunda hareket ettiğini ifade etmiştir⁹. Bu çerçevede, iki farklı yaşam tarzının beraberinde getirdiği ihtiyaç kavramı hususunda, müellifin İbn-i Haldun’un görüşlerinden etkilendiği göze çarpmaktadır.

Üretime geçme ve kazanç sağlama konusunda iki müellifin de benzer düşünceleri ileri sürmüş olması, risale müellifinin İbn-i Haldun’dan ne derecede istifade ettiğini ortaya koymak açısından önemlidir. Zira İbn-i Haldun bu konuda *“Bilinmelidir ki, kesb (ve kazanç), sadece birşeyi edinmek ve elde etmek (iktinâ, tahsil) için gayret ve kasd etmek suretiyle vücuda gelir.”* (Haldun, 2011:694) biçimindeki düşüncelerine mukabil, risale yazarı,

“...bu dahi ma’lûm ola ki ecnâs-ı a’mâldan ‘amel-i zirâ’at nev’inden olsun ve gerek ‘amel-i ticâret ve ‘amel-i san’at cinsinden olsun bir cins mahsûlün hudûs ve husûlü ve rûtbe-i kemâle vusûlü iki emre mevkûf olup emrîn-i mezkûrînden biri re’y ve tedbîr ve biri tahrîk-i

⁹ “Şöyle ki efrâd-ı nâsdan bir şahıs bedâvet tavrına mülâzım ve me’lûf bir kabile cemâ’atinden ma’dûd bulunduğu halde hâcât ve levâzımı menât-ı bekâ-ı insân olan me’kel ve meşârib ve sâ’ir eşyâ-ı hakîre haddini ez-nesnede tecâvüz ider. Amma şahs-ı mefrûz merâsim-i hazâret ve esbâb-ı medeniyeti nisâb-ı kemâle imiş bir devlet ve saltanat ahâlîsinden bulunduğu sûretde hâcât ve levâzımı mevfûr olup ifâ ve ikmâline muhtâc olduğu envâ’-i zevât ve eşyanın hadd ve pâyânı olmadığı müstagnî-i kayd-ı beyândır. Pes insânın sûret-i ta’ayyüşü her hâlde bulunduğu hâl ve me’lûf ve mu’tâd olduğu ‘örf ve ‘âdât üzere câri olmağla...” (TUM, vr. 4a, sr. 9-17).

adâlat ve a'sâbla mübâşeret-i 'âmil-i bi'l-yeddir." (TUM, vr. 11b, sr. 15-19).

şeklindeki ifadelerinde belirttiği üzere, açık bir şekilde çaba ve niyete atıf yapmaktadır.

Müellifin, emek türleri ve dolayısıyla geçim yolları konusunda ortaya koyduğu görüş, İbn-i Haldun'a ait görüşlerden esinlendiği bir diğer husus olarak değerlendirilebilir. Buna ilişkin İbn-i Haldun, geçim yollarını tasnif ederken ziraat-hayvancılık, sanatlar ve ticarete vurgu yapmaktadır (Haldun, 2011:698-699). Onun bu görüşünün, benzer biçimde risale yazarı tarafından da kullanıldığı görülmektedir¹⁰. Bununla birlikte her iki tarafın da özellikle üzerinde durdukları ticaret konusu üzerinde aynı fikirde oldukları göze çarpmaktadır (Haldun, 2011:715; TUM, vr. 10a, sr. 20-23, vr. 10b, sr. 1-6). Ayrıca risalede yer alan, "...*'amel-i ticâretin menfa'ati 'âm ve 'umrân-ı mülk ve memleketde medhali külli olduğu mâ-lâ-keâmıdır.*" ifadesinden hareketle yazar, ticaretin bir yandan kamu yararına öte yandan bir memleketin bayındırlaşmasındaki, diğer bir deyişle, umrâna kavuşmasındaki ehemmiyetine vurgu yapmıştır (TUM, vr. 10b, sr. 10-11).

Risale yazarının, emek ve sermaye konusundaki düşünceleriyle İbn-i Haldun'un görüşleri arasında bir uyumluluk söz konusudur. Bu hususla ilgili olarak İbn-i Haldun, kazancın emeğin değerinden ibaret olduğunu savunmuş ve harcanan emeğe paralel olarak kâr ve kazancın da artacağına vurgu yaparak bu sürecin refah ve zenginlikte önem arz ettiğinin altını çizmiştir (Haldun, 2011:652-653). Onun bu düşüncesine karşılık risale yazarı, onunla aynı yöndeki düşüncelerini ifade ettikten sonra konunun anlaşılabilirliğini artırmak amacıyla somut bir örnek vermiştir. Bu doğrultuda, ona göre, sanayi ile meşgul olan bir kimse, elindeki sermayesini kullanarak zeytinyağı ham maddesi satın alır. Bunun neticesinde sabun üretimini artırır ve daha öncekinden fazla sermayeye sahip olur. Bu durum tekrarlandıkça kâr artar ve böylelikle kazanımı yenileyebilir, işyerini tamir ettirebilir ya da kullandığı araç-gereçleri artırabilir. Böylece sermayesinin artmasına paralel olarak işini büyütme imkânına da sahip olur. Bu bağlamda yazara göre, bu sürecin genele yayılmasıyla devletin zenginliği artar ve refah bulmasına zemin hazırlanır. Ayrıca yazar, ziraat ve ticaret gibi üretim faaliyetlerinde de durumun bu örneklerle benzerlik gösterdiğine işaret etmiştir (TUM, vr. 26a, sr. 20-23, vr. 26b, sr. 1-16).

¹⁰ "Pes husûl-ı mâli mücib ecnâs-ı a'mâlin icrâ ve ikmâlinde der-kâr olan suver-i 'adîde ve turuk-ı muhtelifeye min-vechin tahsîl-i 'ilm ve ma'rifet ve ve ihâtasına medâr-ı sühûlet olmak için musannifin ecnâs-ı a'mâli taksîm ve beynlerinde nev'an münâsebet ve mücâneset-i der-kâr olanları bir cümleye derc ve tertîb birle üç nev'-i külliye taksîm ve tenvî' idüp kısm-ı evvelini 'amel-i zirâ'at ve kısm-ı sâniyi 'amel-i san'at ve hirfet ve kısm-ı sâlisini 'amel-i ticâret ile tesmîye ve tavsîf iderler." (TUM, vr. 9b, sr. 2-7).

“Risâle-İ Tedbîr-İ ‘Umrân-I Mülkî” Adlı Risâlede İbn-İ Haldun...

Nüfus konusu, İbn-i Haldun’un iktisadi görüşlerini temellendirdiği önemli faktörler arasındadır. Ona göre, nüfusun çokluğuyla yüksek refah, iktisadî canlılık ve şehirlerin gelişmişliği arasında sıkı bir ilişki vardır. Nitekim o, nüfusun çok olmasının toplumsal iş bölümünün artırılmasında etkili olacağını ve neticede ihtiyaç fazlası oluşturularak ekonomik bir bolluk ve refahın meydana getirilebileceğini savunmaktadır (Yıldırım, 2006:42). Onun bu görüşüne karşılık olarak risale yazarı, nüfus meselesine dair bilgi aktarırken genel olarak Malthus’un nüfus kuramından faydalanmıştır.

Malthus’un nüfus teorisine dair açıklamalarından itibaren müellif, İbn-i Haldun’un nüfusun fazla olmasının kazanım oluşturacağı yaklaşımına mukabil nispeten farklı bir görüşü ileri sürmüştür. Bu hususta müellif, insanoğlunun normal şartlar altında nüfusunun artmasına engel bir husus olmadığını ifade etmektedir. Bununla beraber, insanların yaşamlarını devam ettirebilmeleri için gerekli olan bazı ihtiyaçların, nüfusun artmasına bazı sınırlılıklar getirebileceğini de eklemektedir. Mesela yerleşik toplum tipindeki insanların, ilk olarak barınabilecekleri yerlere, hayatlarını idame ettirebilmek için yiyeceklere ve giyeceklere ihtiyaç duyduklarını dile getirmektedir. Bu açıdan, insanların kudretlerinin yettiği ölçüde nüfuslarında bir artış veya azalma meydana gelebileceğinin altını çizmektedir (*TUM*, vr. 29a, sr. 21-vr. 30a, sr. 19b). Nüfus meselesinde İbn-i Haldun’a katılmadığı anlaşılan müellif, görüşlerine delil oluşturması amacıyla örnek vermek yoluna girişmiştir. Bu hususla ilgili olarak, ekonomik kazançla nüfus arasındaki münasebeti mukayese etmiştir. Müellifin görüşlerinde, insanların ihtiyaçlarının artmasına veya azalmasına paralel bir nüfus politikasının ortaya çıktığı göze çarpmaktadır.

Politik ekonomi ilmini açıkladıktan sonra yazar, İbn-i Haldun’un insanla devlet ömrünün benzerlik taşıyabileceğine dair benzetmesine yer vermiştir. Bunu açıklarken de bu anlayışın kendi dönemleri için geçerli olmadığından söz etmektedir¹¹. İbn-i Haldun’a ait görüşü desteklemediği anlaşılan müellif, onun görüşünün neden geçerliliğini yitirdiği hakkında deliller sunmuştur. Yazara göre, temel problem geçmiş dönemlerde 19. yüzyıldaki gibi bir iktisat anlayışının olmamasıydı. Hatta yazar, bu durumu örneklendirmek için Batılı ve Doğulu devletleri kıyaslamaya tabi tutmuştur. Durumu bu çerçevede irdelerken Hind, Acem ve Buhara gibi Şarkî devletlerden zaman zaman çok güçlü ve ünlü hükümdarların çıktığını fakat siyasi yönden iyi bir konumda olmalarına rağmen devletlerine ve halklarına ait nizam ve tedbirlerin alınmasında ihmalkâr davrandıklarını ifade etmiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak bu devletler zamanla güçlerini yitirmişlerdir.

¹¹ İbn-i Haldun’a göre, insan ömrü ile devlet ömrü benzerlik arz etmektedir. Yani her ikisi de doğar, büyür ve ölür. Bunu ileri sürerken o, devletlerin ömürlerinin her ne kadar kıranlara göre değişiklik geçirdiği kabul etse de, genel olarak üç neslin ömrünü aşmadıklarını ifade etmektedir. Buna göre İbn-i Haldun, bir devletin ortalama 120 yıl ayakta kalabileceğini dile getirmektedir. (Haldun, 2011:392-393).

Fakat Batılı devletler, Doğulu devletlerden farklı olarak yalnız dönemin şartlarına uymakla kalmamış; devlet ve milletinin refah seviyesini yükseltebilmek adına yeni düzenlemelerde bulunmaya gayret etmiştir. Yazar bir anlamda Batı'nın o dönemde siyasi bakımdan güçlü olmasının ve refah içerisinde bulunmasının gelişmelere açık ve üretken olmasından kaynaklandığını öne sürmüştür (*TUM*, vr. 34b, sr. 20-vr. 35b, sr. 17). Görüleceği üzere, İbn-i Haldun'un insan-devlet ömrü benzetmesini geçersiz bulan yazar, bunu dile getirirken onun düşüncelerinde hatalı olduğuna değinmemiş; aksine İbn-i Haldun'un bu düşüncesinin o dönemin var olan iktisadî anlayışından türediğini kabul eden bir tutum sergilemiştir.

İlimlerin ancak büyük bir umrânın ve yüksek medeniyetin bulunduğu yerde gelişeceğine temas eden İbn-i Haldun, bir dönem için Bağdat, Kurtuba, Basra ve Kûfe gibi şehirlerin ilim yuvaları olarak anıldığını, ancak kendi dönemi için Kahire şehrinin ilim bölgesi olarak başta geldiğine değinmiştir (Haldun, 2011:780-781). İbn-i Haldun'un bu görüşünü iktisadi bir anlayışla değerlendiren risale yazarı ise, kendi yaşadığı dönemde İngiltere ve Fransa devletlerinin bu konuda ileri geldiklerini dile getirmiştir (*TUM*, vr. 36a, sr. 16-vr. 36b, sr. 5). Yazarın düşüncelerinden hareketle, ilim sahasında yaşanan gelişmelerin Doğu'dan Batı'ya doğru seyrettiği görülmekte; belli başlı Batılı devletlerin hem iktisadi hem de diğer ilmi sahalarda öncülük ettikleri göze çarpmaktadır.

Yazar, önerilerinin hakkıyla icra edilmesi durumunda, Avrupa'da uzun bir sürecin ardından yaşanan gelişmelerin Osmanlı Devleti'nde yirmi yıl kadar kısa bir süre içinde gerçekleşebileceği ihtimalini vermiş ve bu konudaki ümitvari tavrını ortaya koymuştur¹². Onun bu düşünceleriyle İbn-i Haldun'un hanedanlığa çöken ihtiyarlığın bir daha kalkmayacağına ilişkin görüşü arasında bir uyumsuzluk dikkati çekmektedir. Zira İbn-i Haldun, hanedanların, dolayısıyla devletin uğrayacağı ihtiyarlığı doğal karşılamakta, bununla birlikte hanedanlar nezdinde yaşanacak bu süreci, tedavisi ya da ortadan kaldırılması mümkün olmayan bir unsur olarak nitelendirmektedir (Haldun, 2011:557). Öte yandan risale yazarı, politik ekonomiden etraflıca ve gereği gibi istifade edilmesi halinde olumlu gelişmelerin yaşanacağına dair sözler sarf etmekte ve devlet bünyesine kazandırılacak yeni unsurlara yönelik ümitli düşünceleriyle İbn-i Haldun'a oranla daha pozitif bir görüşe sahip olduğunu gözler önüne sermektedir.

¹²Müellif bu konudaki düşünceleri şu ifadelerle ortaya koymaktadır: “Şöyle ki düvel ve milel-i Avrupa'da tekrâr tecrübe ile bunca zemânda müceddeden icâd ve ihtirâ' olunan usûl ve nizâmâtın müceb ve muktezâsı müddet-i kalîlede memâlik-i mahrûse-i Devlet-i 'Aliyye'de tanzîm ve tesviye ve bi'l-fi'îl infâz ve icrâ kılınarak memâlik-i Avrupa devletlerinde iki yüz senede vücûda gelen âsâr-ı servet ve esbâb-ı âbâdânî ve ma'mûriyet inşa'allah-ı te'âlâ yirmi sene müddetde memâlik-i mahrûse-i Devlet-i 'Aliyye'de vücûda getirilmesi me'mûl değil belki rütbe-i yakine mevsiöldür.” (*TUM*, vr. 42b, sr. 18-vr. 43a, sr. 1).

SONUÇ

Osmanlı Devleti’nde iktisadi düşünce literatürüne ilişkin kaynak eserler, siyasi içerikli eserlere kıyasla daha az ele alınan bir saha olmuştur. Bununla beraber Batı iktisadi düşüncesinden ilhamla telif edilen iktisatla ilgili eserlerin hazırlanması 19. yüzyıla kadar gecikmiş; aynı zamanda sınırlı kalmıştır. Henüz Tanzimat’ın ilanından birkaç yıl önce kaleme alınan ve mevcut kaynaklar arasında kronolojik bakımdan ilk sırada gelen *Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-ı Mülkî* isimli risale, yazarın ifadeleriyle Osmanlı Devleti’ne olan minnet duygusundan ve yabancı dil bilmeyenlere politik ekonomi hakkında bilgi vermeyi amaçlamasından hareketle kaleme alınmıştır. Batı’da ortaya çıkan iktisadi politikalarından esinlenerek hazırlanmış olması, bu eserin özgün yanlarından birini ortaya koymaktadır. Osmanlı iktisat politikasına yeni bir soluk kazandırdığı anlaşılan bu eser, yazarın konuyu ele alırken tavsiye ettiği meselelerin daha sonraki süreçte vücut bulduğu göz önüne alındığında değerini gün yüzüne çıkarmaktadır. Bu yönüyle, bu eserin Tanzimat’tan evvel ve daha sonraki yeniliklerde önemli bir rolünün olduğunu dile getirmek mümkündür.

İbn-i Haldun (1332-1406) *Kitabü’l-İber* adlı eserine giriş mahiyetinde yazdığı *Mukaddimesi* ile haklı bir itibar kazanan İslam düşünürlerinden biridir. Onun ortaya koyduğu görüşleri sonraki dönemde pek çok araştırmacı tarafından dikkate alınmış; çok sayıda araştırmalara konu olmuştur. İbn-i Haldun’un eserinde insan, toplum, devlet, şehir ve medeniyet gibi belli başlı konular öne çıkarken, onun iktisatla ilgili düşünceleri de azımsanmayacak derecededir. Onun diğer fikirlerinde olduğu gibi, ekonomiye ilişkin düşüncelerinin de Osmanlı aydınlarının eserlerine tesir ettiği görülmektedir. Bunlardan birisi de 19. yüzyılda ele alınan ve belli noktalarda İbn-i Haldun’un düşüncelerinin kritiğini yapan *Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-ı Mülkî* adlı eserdir. Esas olarak politik ekonomi meselesini ihtiva eden risalede, yararlanılan kaynaklar incelendiğinde farklı dillerde düşünür ve bilim adamlarından istifade edildiği göze çarpmaktadır. Batı dünyasından F. Quesnay, David Hume ve Malthus gibi isimler dikkat çekerken, Doğu dünyasından İbn-i Haldun’un da bazı önemli görüşlerinden ilham alınmıştır. Özellikle müellifin, gerek İbn-i Haldun’un görüşlerine katıldığı gerekse farklı düşündüğü noktaların ele alınması dikkate değerdir.

Çalışmada risale yazarıyla İbn-i Haldun’un ortak görüşe sahip olduğu konuların yanı sıra farklılık arz eden meselelerin de olduğu göze çarpmaktadır. Bu hususla ilgili olarak, ihtiyaç kavramına ilişkin görüşlerinde her iki yazar arasında bir tutarlılık mevcuttur. Nitekim müellif ihtiyaç konusunu ele alırken, İbn-i Haldun’un Bedevilik ve Hadarilik’e ithafen ortaya koyduğu yorumlara katılmaktadır. Bu suretle risale yazarının, insanların bağlı oldukları toplumun yaşam tarzı doğrultusunda hareket

ettikleri ve iki farklı hayat tarzının beraberinde getirdiği ihtiyaç mefhumu meselesinde İbn-i Haldun'un görüşlerinden etkilendiği dikkat çekmektedir.

Emek ve sermaye konusu, her iki ismin üzerinde ittifak ettikleri meselelerden bir diğeridir. Buna göre, kazancın emeğin değerinden ibaret olduğunu savunan İbn-i Haldun'la aynı düşünceleri paylaşan yazar emekle sermaye arasında bir paralellik bulunduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Ayrıca geçim konusunda başvurulan ziraat, sanayi ve ticaret gibi emek türlerinde de iki yazara ait düşüncelerin bağdaştığından söz edilebilir.

Nüfus konusu da İbn-i Haldun'un önem verdiği konulardan biridir. O nüfus ile üretim arasında sıkı bir ilişki olduğuna vurgu yaparak fazla üretimin fazla nüfusla gerçekleşebileceğine atıf yapmıştır. Ancak risalenin müellifi bu konuda onun görüşlerine ters düşecek bir anlayışa sahiptir. Müellif bu hususta onun görüşlerinden ziyade nüfus kuramcısı Malthus'un görüşlerine katılmış ve onun düşüncelerine yer vermeyi uygun bulmuştur. Nüfus meselesini ele alırken müellif, birtakım açıklamalar yaparak konunun anlaşılır kılınmasına da gayret etmiştir.

İbn-i Haldun ile risale yazarının üzerinde anlayamadığı konulardan bir diğeri, onun insan ömrü ile devlet ömrünü benzetmesine dair olan görüşleridir. O, Mukaddimesinde belirttiği üzere, umrân başlığını verdiği kısımda, devletlerin ortaya çıkışları ve tarihi serüven içerisinde uğradıkları aşamalardan ötürü devletlerle insan ömrünün benzerlik arz ettiği kanaatindedir. Bu konuda müellif, İbn-i Haldun'a katılmadığını ve bunun sebebinin de onun yaşadığı dönemde politik ekonominin olmamasına işaret ederek ispatlamaya çalışmaktadır. Müellifin İbn-i Haldun'a ait olan bu görüşe katılmamasının esas nedeni farklı dönemlerde birbirinden ayrı iktisadi düşüncelerinin ortaya çıkmış olmasıdır. Bu sebeple müellif İbn-i Haldun'un düşüncelerinin kendi dönemi için geçerliliğini yitirdiğinden söz etmiş, dolayısıyla bu konuda ona katılmadığını açık bir şekilde kanıtlarıyla belirtmektedir.

Sonuçta risale müellifinin İbn-i Haldun'un birtakım görüşlerinden etkilendiği ve bunun yanı sıra, bazı görüşlerine de eleştiri getirdiğini ifade etmek mümkündür. Bu bağlamda, İbn-i Haldun'un iktisadi düşüncelerinin etkisinin 19. yüzyılda bir Osmanlı aydınına değin uzandığını belirtmek gerekir. Ayrıca çok yönlü fikirleriyle geniş bir kitleye hitap eden düşünceleriyle İbn-i Haldun'un Osmanlı fikir adamlarını özgün düşüncelerden alıkoymadığının da altını çizmek gerekir. Zira müellifin kaynak belirtmeden İbn-i Haldun'un görüşlerine katıldığı ya da eleştirdiği noktalarda, bilimsel bir biçimde yaklaşım sergilediği görülmektedir.

Genel itibarıyla bu iktisat elyazmasında, bir yanda belli bir noktaya değin İbn-i Haldun'un görüşleriyle uyum dikkati çekerken, diğer yandan nesnel bir tutumla eleştirilerin olduğunun altını çizmek gerekir. Bu

“Risâle-İ Tedbîr-İ ‘Umrân-I Mülkî” Adlı Risâlede İbn-İ Haldun...

çerçeve, 19. yüzyılda modernleşmeye dair adımlar atan Osmanlı Devleti’nde İbn-i Haldun’un birtakım görüşlerinin olduğu gibi kabul edilmediği bu risalede görülmektedir. Bu yönüyle İbn-i Haldun’un görüşlerinin bu tarzda bir yaklaşımla ilk iktisat elyazması olarak nitelenebilecek bir eserde yer alması öneme haizdir.

KAYNAKÇA

- Anonim, Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-ı Mülkî, Vienna National Library, Codex Mixt. 1169.
- Aydın, K. A. (2015). *İbn-i Haldun’un toplumsal ve iktisadi görüşleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, İstanbul.
- Çağrıncı, Mustafa. (1988). “Asabiyet”. *TDVİA*, C. III, ss. 453-455.
- El-Husrî, S. (2001). *İbn-i Haldun üzerine araştırmalar*. (Hzl. Süleyman Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Haftacı, V. (2014). *İktisadi düşünceden yönetim düşüncesine*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Haldun, İ. (2004). *Mukaddime*, (Hzl. Halil Kendir). Ankara: Yeni Şafak Yayını.
- Haldun, İ. (2011). *Mukaddime*. C. 1, (Hzl. Süleyman Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Haldun, İ. (2011). *Mukaddime*. C. 2, (Hzl. Süleyman Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Okumuş, E. (2006). İbn-i Haldun’un Osmanlı düşüncesine etkisi. *İslam Araştırmaları Dergisi*. S. 15, ss.141-185.
- Ortaylı, İ. (2007). *Batılılaşma yolunda*. İstanbul: Merkez Kitaplar Yayınevi.
- Sanay, Eyyüp. (2007). *İbn-i Haldun ve Düşünceleri*. Gün Yayınları.
- Süreyya, M. (2000). *Sicill-i Osmanî*. C. 4, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Toynbee, A. (1962). *A study of history III, The growth of civilizations*. New York: Oxford University Press.
- Yalçın, A. (1976). *İktisadi doktrinler ve sistemler tarihi*. Ankara: Ekonomik ve Sosyal Yayınlar.
- Yıldırım, E. (2006.) *İbn-i Haldun’un iktisadi ve mali düşünceleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Kütahya.